

Η ΕΦΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ: ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ
ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΗΓΕΤΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ¹

Από τις απαρχές της ιστοριογραφίας του Εικοσιένα, τον 19ο αιώνα, έως τις πιο πρόσφατες μελέτες, στο πλαίσιο δηλαδή πολύ διαφορετικών και άνισων θεωρητικά και μεθοδολογικά προσεγγίσεων, η παρουσία των κοτζαμπάσηδων στη Φιλική Εταιρεία και η συμμετοχή τους στην επανάσταση του 1821 επιστρέφουν ξανά και ξανά ως πρόβλημα. Δίπλα στο «επίσημο» εθνικό αφήγημα που αντιμετωπίζει περίπου ως φυσική τη συμμετοχή όλων των Ελλήνων στο εθνικό κίνημα, εμφανίζονται εντελώς διαφορετικές προσεγγίσεις, «περιθωριακές» τον 19ο αιώνα, κυρίαρχες σήμερα, που τονίζουν την αρνητική σχέση των τοπικών ηγετικών ομάδων με την εθνική επανάσταση. Παρουσιάζονται δηλαδή να συμμετέχουν στη Φιλική Εταιρεία για λόγους ιδιοτελείς, προσχηματικούς και σε μεγάλο βαθμό ασύμβατους ή και αντίθετους με τους σκοπούς του εθνικού κινήματος. Ασφαλώς, αυτή η αρνητική σχέση έχει ερμηνευτεί διαφορετικά από τον Σπηλιάδη τον 19ο αιώνα, από τον Κορδάτο και τη μαρξιστική ιστοριογραφία μετά τον Μεσοπόλεμο ή από επιγόνους της λεγόμενης ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, όπως τον Βακαλόπουλο, τον Κόκκινιο και τον Δασκαλάκη, για να αναφέρω μερικά ενδεικτικά παραδείγματα.²

Τις τελευταίες δεκαετίες η σχετική με την ελληνική επανάσταση συζήτηση εστιάζει στην αναλυτική διάκριση «Παράδοση – Νεωτερικότητα».³ Συγκεκρι-

1. Το κείμενο παρουσιάστηκε στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο: *Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη – Φιλική Εταιρεία*, που οργάνωσε το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων σε συνεργασία με τον Δήμο Σκουφιά, Κομπότι-Άρτα, 26-27 Ιουλίου 2014. Δημοσιεύεται σχεδόν αυτούσιο, με μικρές αλλαγές, σημειώσεις και βιβλιογραφικές παραπομπές, όπου κρίθηκε απαραίτητο.

2. Βλ. σχετικά Ν. Ροτζώκος - Δ. Τζάκης, «Το “Άλλο” Εικοσιένα. Από τον Νικόλαο Σπηλιάδη στον Γιάννη Κορδάτο», *Πρακτικά ΙΓ' Επιστημονικής Συνάντησης Τομέα ΜΝΕΣ Τμήματος Φιλολογίας ΑΠΘ. Μνήμη Παναγιώτη Μουλά*, Αθήνα: Σοκόλης 2014, σ. 150-162.

3. Για μια συνοπτική κριτική παρουσίαση των προσεγγίσεων αυτών βλ. Αντ. Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα*

μένα, διερευνά τις διεργασίες και τον βαθμό εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας στη συγκυρία της εμφάνισης του ελληνικού εθνικού κινήματος αναζητώντας εκεί τα χαρακτηριστικά της νεοελληνικής κοινωνίας.⁴ Σύμφωνα με αυτές τις κυρίαρχες, σήμερα, προσεγγίσεις, οι κοτζαμπάσηδες και οι ιεράρχες, όπως άλλωστε και οι οπλαρχηγοί, ανήκαν στον κόσμο της Παράδοσης και παρέμειναν παραδοσιακοί ακόμη και μετά την ένταξή τους σε μια μοντέρνα πολιτική οργάνωση, όπως η Φιλική Εταιρεία. Παρέμειναν δηλαδή απρόσβλητοι από τις νεωτερικές πολιτικές ιδέες και πρακτικές που ενέπνευσαν το ελληνικό εθνικό κίνημα. Στη βάση αυτής της γενικής παραδοχής, υποστηρίζεται ότι ακόμη και όσοι εντάχθηκαν στη Φιλική Εταιρεία παρέμειναν δέσμιοι παραδοσιακών ιδεών και μορφών πολιτικής δράσης και ακριβώς για τον λόγο αυτό αθέτησαν την πολιτική δέσμευση που είχαν αναλάβει κατά τη μύησή τους: επιχειρήσαν να ελέγξουν για δικό τους όφελος τα τοπικά επαναστατικά δίκτυα, αμφισβήτησαν και υπονόμισαν την Αρχή της Εταιρείας και επεδίωξαν να αποτρέψουν ή τουλάχιστον να αναβάλουν την έναρξη της επανάστασης.

Στις σελίδες που ακολουθούν, θα επιχειρήσω να αντικρούσω τις παρα-

76-77 (2002), σ. 79-81. Βλ. και Άννα Τριανταφυλλίδου – Ρουμπίνη Γρώπα – Χαρά Κούκη, «Εισαγωγή: Είναι η Ελλάδα ένα νεωτερικό κράτος;», στο: Άννα Τριανταφυλλίδου – Ρουμπίνη Γρώπα – Χαρά Κούκη (επιμ.), *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*, Αθήνα: Κριτική 2013, σ. 15-49. Επίσης, βλ. Eleni Andriakaina, «The Promise of the Revolution and the Suffering Body. Some thoughts on Modernisation and Anti-intellectualism», *Synthesis*, τ. 5 (2013), σ. 49-70 (ιδίως τις σ. 57-60).

4. Οι προσεγγίσεις αυτές οφείλουν τη γενεαλογία τους στην εμπληματική μελέτη του J. Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece: 1833-1843*, Princeton: Princeton University Press 1968, στα ελληνικά: *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα: MIET 1986. Επίσης, βλ. G. Frangos, *The Philike Etaireia, 1814-1821: a social and historical analysis*, PhD Dissertation, Columbia University 1971· N. Diamantouros, *Political Modernisation, Social Conflict and Cultural Cleavage in the Formation of the Modern Greek State: 1821-1828*, PhD Dissertation, Columbia University 1972, στα ελληνικά: *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, Αθήνα: MIET 2002. Ακόμη, βλ. ενδεικτικά τις πρόσφατες μελέτες που, παρά τις διαφορές στις θεωρητικές και μεθοδολογικές τους προϋποθέσεις, συμφωνούν τελικά στην «παραδοσιακότητα» των τοπικών ηγετικών ομάδων της Πελοποννήσου: D. Stamatopoulos, «Constantinople in the Peloponnese: the case of the Dragoman of the Morea Georgios Wallerianos and some aspects of the revolutionary process», στο: A. Anastasopoulos - E. Kolovos (ed.), *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850. Conflict, Transformation, Adaptation*, Rethymno: University of Crete / Department of History and Archaeology 2007, σ. 149-161· D. Kostantaras, «Christian Elites of the Peloponnese and the Ottoman State, 1715-1821», *European History Quarterly* 43/4 (2013), σ. 628-656· K. Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, Αθήνα: Πόλις 2013, σ. 115-127 και 175-178.

πάνω θέσεις. Θα αναφερθώ στην ανάπτυξη της Φιλικής Εταιρείας στην Πελοπόννησο και θα εστιάσω στις πρωτοβουλίες που έλαβαν οι τοπικές ηγετικές ομάδες για την ανασυγκρότηση των συνωμοτικών πυρήνων στην περιοχή τους. Θα υποστηρίξω ότι η συμμετοχή τους στις διεργασίες αυτές επιβεβαιώνει και ενισχύει τη νομιμοφροσύνη τους προς την ηγεσία του εθνικού κινήματος και υπηρετεί τους σχεδιασμούς της για την προετοιμασία και την έναρξη της επανάστασης. Η θέση αυτή αμφισβητεί την καταστατική πρόσδεση των τοπικών ηγεσιών της Πελοποννήσου στην Παράδοση, τη συνεπαγόμενη αδυναμία τους να υιοθετήσουν σύγχρονες πολιτικές ιδέες και πρακτικές –εν προκειμένω την εθνική ιδέα και την ένταξη σε μια συνωμοτική οργάνωση που προετοιμάζει εθνική επανάσταση–, καθώς και την αναπόφευκτη σύγκρουσή τους με τους φορείς της Νεωτερικότητας στο εσωτερικό της Φιλικής Εταιρείας και στη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης. Η θέση αυτή δεν κατατείνει, βέβαια, σε κάποιου είδους «επιστροφή» στα ερμηνευτικά σχήματα της εθνικής ιστοριογραφικής σχολής ή σε κάποιες μορφής ανανέωσή τους. Μας επιτρέπει να ελέγξουμε κριτικά τους όρους με τους οποίους έχουν εφαρμοστεί οι αναλυτικές κατηγορίες Παράδοση και Νεωτερικότητα στη μελέτη του Εικοσιένα και μας προτρέπει να διερευνήσουμε τις πολλαπλές και σύνθετες διεργασίες απομάκρυνσης από την Παράδοση,⁵ στο πλαίσιο των οποίων ο κόσμος των κοτζαμπάσηδων και των ιεραρχών της Πελοποννήσου οικειοποιήθηκε τα αιτήματα του ελληνικού εθνικού κινήματος και εντάχθηκε στα επαναστατικά του δίκτυα.

Η Φιλική Εταιρεία δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε στο περιβάλλον του παροικιακού ελληνισμού, ιδίως της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, αρχικά στη Ρωσία και στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Έως το 1818 είχε απλή οργάνωση και ιεραρχία, και ατελείς διαδικασίες μύησης. Η διείσδυσή της περιοριζόταν σε λίγες δεκάδες μελών,⁶ με χαρακτηριστικά παρόμοια με εκείνα των ιδρυτών της: εμπορικά και υπαλληλικά στρώματα, φοιτητές, κάποιοι λόγιοι

5. Για τον εκσυγχρονισμό ως απομάκρυνση από την Παράδοση και απόδιοργάνωση του παραδοσιακού κόσμου (de-traditionalisation), βλ. S. N. Eisenstadt, «Multiple Modernities», *Daedalus. Journal of the Academy of Arts and Sciences* 129/1 (Winter 2009), σ. 1-29. Στην κατεύθυνση αυτή βλ. P. Lekkas, «The Greek War of Independence from the perspective of Historical Sociology», *The Historical Review / Institute for Neohellenic Research* II (2005), σ. 161-183.

6. Σύμφωνα με τους καταλόγους μελών της Εταιρείας που επεξεργάστηκε ο Frangos, από τα 1.100 περίπου γνωστά μέλη λιγότερα από 50 μνήθηκαν την περίοδο 1814-1817. G. Frangos, *The Philike Etaireia*, ό.π., σ. 49, 213, 217.

και γενικά πρόσωπα με μεγάλες γεωγραφικές και κοινωνικές κινητικότητες,⁷ που ήταν φορείς μιας σύγχρονης πολιτικής ιδεολογίας –της εθνικής ιδεολογίας ή αλλιώς του πατριωτισμού, για να θυμίσω την ορολογία της εποχής. Σημαντικές αλλαγές παρατηρούνται μετά το 1818, που σημαδεύεται από την εγκατάσταση των αρχηγών στην Κωνσταντινούπολη και από την οργανωτική και τελετουργική αναβάθμιση της Εταιρείας. Από τότε πολλαπλασιάστηκαν οι κατηχήσεις και επεκτάθηκαν τα συνωμοτικά δίκτυα και σε περιοχές όπως η Πελοπόννησος, στις οποίες δεν υπήρχαν τα μεγάλα κέντρα του ελληνικού εμπορίου και δεν συγκαταλέγονται στις νησίδες εκκοσμίκευσης, διαφωτισμού και ριζοσπαστικής πολιτικής σκέψης και δράσης.

Η γεωγραφική εξάπλωση της Εταιρείας και ο πολλαπλασιασμός των κατηχήσεων επιχειρήθηκαν μέσω του λεγόμενου συστήματος των «αποστόλων», το οποίο ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος έχει χαρακτηρίσει ως την πρώτη εξωστρεφή πράξη της Φιλικής Εταιρείας.⁸ Κάθε απόστολος αναλάμβανε τις μνησεις σε μια ορισμένη περιοχή με βάση τις οδηγίες των αρχηγών. Παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι στην Πελοπόννησο στάλθηκαν τρεις από τους πρώτους δέκα απόστολους (και ένας επιπλέον στη Μάνη) και αρκετοί ακόμη στη συνέχεια, που πραγματικά πέτυχαν πολύ σημαντικά αποτελέσματα. Τα στοιχεία που επεξεργάστηκε ο Frangos, δείχνουν ότι η Πελοπόννησος ήταν το πλέον παραγωγικό κέντρο κατηχήσεων και ότι οι Πελοποννήσιοι αποτελούσαν την πολυπληθέστερη ομάδα μελών, με κριτήριο τον τόπο καταγωγής.⁹ Οι διαπιστώσεις αυτές εξηγούν σε ένα βαθμό την κεντρική θέση που κατείχε η Πελοπόννησος στο σχέδιο έναρξης της επανάστασης, που επεξεργάστηκε ο ηγετικός πυρήνας της Εταιρείας κατά τους τελευταίους μήνες του 1820.¹⁰ Το ότι τελικά ο Αλέξανδρος Υψηλάντης άλλαξε το επιχειρησιακό σχέδιο (που είχε

7. Όπως έχει δείξει ο Frangos, ο αρχικός πυρήνας μελών αποτελούνταν κυρίως από μετανάστες πρώτης γενιάς, που δεν είχαν ακόμη εντελώς αποκοπεί από τους τόπους καταγωγής τους και δεν είχαν επιτύχει επαγγελματικά, έτσι ώστε να εγκατασταθούν με τις οικογένειές τους και να ενσωματωθούν πλήρως στις παροικίες της διασποράς. G. Frangos, *The Philike Etaireia*, ό.π., σ. 20-24, 33 κ.ε., 257-258, 287-290.

8. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία. Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης», στο: Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα / Τα Νέα 2003, σ. 23.

9. G. Frangos, *The Philike Etaireia*, ό.π., σ. 198-199.

10. Δημοσιεύεται στο: Ι. Φιλίμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', Αθήνα 1859, σ. 47 κ.ε. Βλ. και το σχόλιο στη σ. 200: «Το σχέδιον τούτο φαίνεται γεγραμμένον υπό Πελοποννησίων, και ίσως μάλιστα υπό του αρχιμανδρίτου Δικαίου, Λεβέντου και λοιπών εν Βουκουρεστίω».

αποφασιστεί στη σύσκεψη του Ισμαηλίου), για λόγους και σε χρόνο που παραμένουν ιστοριογραφικά ανεξιχνίαστοι,¹¹ και ξεκίνησε την ελληνική επανάσταση στις Ηγεμονίες δεν μειώνει καθόλου την αναλυτική χρησιμότητα της επιλογής της Πελοποννήσου ως του κατεξοχήν τόπου της σχεδιαζόμενης επανάστασης στους ηγετικούς κύκλους του ελληνικού εθνικού κινήματος.

Η γεωγραφική εξάπλωση της Εταιρείας μετά το 1818 συνοδεύτηκε από μια ακόμη πολύ σημαντική αλλαγή. Οι μύησεις δεν περιορίστηκαν στα εμπορικά και μεσαία στρώματα, όπως συνέβαινε έως τότε, αλλά επεκτάθηκαν και στις τοπικές ηγετικές ομάδες, δηλαδή σε εκείνες που παλαιότερα αντιμετωπίστηκαν ιστοριογραφικά ως αντιδραστικές και πιο πρόσφατα ως παραδοσιακές. Στην Πελοπόννησο, που εδώ μας απασχολεί, μύηθηκε το μεγαλύτερο μέρος των κοινοτικών και εκκλησιαστικών παραγόντων αυτής της μεγάλης πληθυσμιακής και γεωγραφικής ενότητας, εξέλιξη που δεν έχει αντίστοιχο στην Ήπειρο, τη Ρούμελη, τα νησιά του Αιγαίου και γενικά στις υπόλοιπες περιοχές.¹² Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρουσία στα τοπικά συνωμοτικά δίκτυα όλων σχεδόν των γνωστών οικογενειών κοτζαμπάσηδων και των σημαντικών ιεραρχών από κάθε επαρχία. Η μύησή τους, μάλιστα, δεν έγινε «καθυστερημένα» αλλά ταυτοχρόνως με τη μύηση των άλλων τοπικών κοινωνικών ομάδων (έμποροι, οπλαρχηγοί, τεχνίτες), από το καλοκαίρι/φθινόπωρο του 1818 και ιδίως κατά το 1819 και το 1820 –δηλαδή την εποχή του «ανοίγματος» της Φιλικής Εταιρείας, οπότε και πολλαπλασιάστηκαν συνολικά τα μέλη.

Η προσέγγιση των τοπικών ηγετικών ομάδων της Πελοποννήσου, της Ρούμελης, των νησιών και των άλλων περιοχών δεν θα μπορούσε ασφαλώς να είναι αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας κάποιων αποστόλων χωρίς τη σύμφωνη γνώμη των αρχηγών. Πρέπει να ήταν στρατηγική επιλογή των αρχηγών της Εταιρείας, όταν αποφάσισαν να δημιουργήσουν το σύστημα των αποστόλων. Η επιλογή αυτή συμπίπτει χρονικά με την απόφαση να αυξηθούν τα μέλη και να επιλεγεί Αρχηγός, ώστε να επιταχυνθούν οι επαναστατικές διεργασίες. Παρόμοιες στρατηγικές επιλογές απέναντι στις τοπικές αρχηγείες φαίνεται ότι ακολούθησε από την άνοιξη του 1820 και ο Αλέξανδρος Ύψηλάντης που, όπως

11. Για τις αποφάσεις του Ισμαηλίου (Οκτώβριος 1820) και την αλλαγή του επαναστατικού σχεδίου, βλ. τις διεισδυτικές επισημάνσεις του Β. Παναγιωτόπουλου, «Η Φιλική Εταιρεία. Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης», *ό.π.*, σ. 30-32 του ίδιου, «Η έναρξη του αγώνα της ανεξαρτησίας στην Πελοπόννησο. Μια ημερολογιακή προσέγγιση», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήνα 2001-2002, σ. 29-461.

12. Είναι χαρακτηριστικό ότι από το σύνολο των μελών που καταγράφηκαν ως κοινοτικοί παράγοντες, το 75% είναι Πελοποννήσιοι. G. Frangos, *The Philike Etaireia*, *ό.π.*, σ. 159.

θα δούμε, επένδυσε στην ενεργητική συμμετοχή τους την επιτυχία της σχεδιαζόμενης επανάστασης. Ο αντικοτζαμπασηδισμός του Δημήτριου Υψηλάντη και του περιβάλλοντός του (Αναγνωστόπουλος, Αναγνωσταράς, Δικαίος, Βάμβας) το καλοκαίρι του 1821 και γενικότερα η πολιτική καταγγελία των κοτζαμπάσηδων στα χρόνια της επανάστασης,¹³ που έχει ήδη διατυπωθεί πριν ακόμη δημιουργηθεί η Φιλική Εταιρεία (π.χ. στην *Ελληνική Νομαρχία*), δεν φαίνεται να διαπερνά τα σωζόμενα έγγραφα και δεν χαρακτηρίζει τις επιλογές και τις ενέργειες της Εταιρείας. Αντιθέτως, σε επιστολές του Αλέξανδρου Υψηλάντη διατυπώνεται ρητώς η σημασία που αποδίδεται στους τοπικούς «άρχοντες» σε σχέση με τη διαχείριση των τοπικών επαναστατικών ζητημάτων.¹⁴

Η μεγάλη αύξηση των μύσεων μετά το 1818 έφερε την Εταιρεία αντιμέτωπη με νέα προβλήματα που ήταν παρόμοια και στην Πελοπόννησο και στην Κωνσταντινούπολη και στη Ρωσία και στις Ηγεμονίες. Σε κάθε πόλη/περιοχή που αυξάνονταν οι μύσεις, δημιουργούνταν εν πολλοίς ασύνδετοι μεταξύ τους πυρήνες μελών που ανταγωνίζονταν και διαφωνούσαν για τις ενέργειες που έπρεπε να ακολουθηθούν σε σχέση με την προετοιμασία της επανάστασης. Οι αρχηγοί λάμβαναν συχνά καταγγελίες για κατάχρηση των εισφορών

13. Αναφέρομαι στα γνωστά γεγονότα στα Βέρβαινα και τη Ζαράκοβα (Ιούλιος-Αύγουστος 1821), καθώς και στην εγκύκλιο του Δ. Υψηλάντη στις 6 Οκτωβρίου 1821 ενόψει της Α' Εθνοσυνέλευσης. Βλ. σχετικά Ν. Ροτζώκος, «Παραστάσεις του Ηγεμόνα-Κηδεμόνα: το πολιτικό εγχείρημα του Υψηλάντη», *δοκμές. επιθεώρηση κοινωνικών σπουδών*, τ. 3 (1995), σ. 78-105. Βλ. και Ν. Ροτζώκος, *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα: Πλέθρον 1997, σ. 193-197, όπου αναλύεται η πολιτική καταγγελία των κοτζαμπάσηδων στη διάρκεια των εμφύλιων συγκρούσεων του 1824.

14. Βλ. ενδεικτικά: «Πανιερώτατοι και σεβασμιώτατοι αρχιερείς, ευγενέστατοι άρχοντες και προεστώτες και π[άντες] οι προύχοντες του γένους, οι απανταχού εις την Στερεάν της Ελλάδος, και εις τας νήσους [του] Αρχιπελάγους διατρίβοντες. [...] αλλ', επειδή του κοινού λαού η άθεκτος ορμή, όταν δεν οδηγείται από την φρόνησιν, εμπορεί να επιφέρει μάλλον βλάβην παρά ωφέλειαν, διά τούτο απεφάσισα και εγώ ως πληρεξούσιος όλων τούτων των επιχειρημάτων να εμπιστευθώ εις τας υμετέρας χείρας τους οίακας των κοινημάτων αυτού, εύελπιστων, ότι, καθώς μέχρι τούδε διά της φιλογενείας σας και της πατρικής στοργής και κηδεμονίας εδυνήθητε ν' αποκτήσετε αγάπην και κοινήν υπόληψιν, θέλετε και τώρα μεταχειρισθή όλους τους δυνατούς τρόπους, διά να οδιγήσητε φρονίμως τον διακαή ζήλον του ποιμνίου μας, και να διοικήσετε καλώς τα κινήματά των [...]». Απόσπασμα επιστολής του Αλ. Υψηλάντη, από το Ισμαήλιο, στις 8 Οκτωβρίου 1820, αμέσως μετά την κρίσιμη σύσκεψη στην οποία αποφασίστηκε η έναρξη και το σχέδιο της επανάστασης. Δημοσιεύεται στο *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. Β', Αθήνα: ΙΕΕΕ 1997, σ. 181-182. Με μικρές διαφορές, κυρίως στην ορθογραφία, είχε δημοσιευτεί στο: Ι. Φιλίμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο 1834, σ. 287-290.

από τους αποστόλους και για παραβιάσεις των κανόνων συνωμοτικότητας. Τα προβλήματα αυτά που, όπως φαίνεται από την εταιρική αλληλογραφία, συνέχισαν να απασχολούν τους αρχηγούς της Εταιρείας έως και τις παραμονές της επανάστασης, επιχειρήθηκε να αντιμετωπιστούν με την ίδρυση εφοριών. Το σύστημα των εφοριών επέτρεψε στην Αρχή να ενοποιήσει τους συνωμοτικούς πυρήνες εντός μιας ιεραρχημένης και συγκεντρωτικής δομής και με τον τρόπο αυτό να ελέγξει και να διευθύνει καλύτερα τη λειτουργία τους.

Οι πρώτες εφορίες δημιουργήθηκαν στις Ηγεμονίες το 1819 και εμπνευστής τους θεωρείται ο Αναγνωστόπουλος. Το σύστημα των εφοριών υιοθέτησε και ανέπτυξε ακόμη περισσότερο ο Αλέξανδρος Υψηλάντης. Ο μεγάλος κλίμακας συντονισμός που επιτεύχθηκε τους τελευταίους μήνες του 1820 και στις αρχές του 1821, οφείλει πολλά στη λειτουργία των εφοριών. Οι έφοροι συνεδρίαζαν τακτικά και αποφάσιζαν για τα τοπικά ζητήματα, διαμεσολαβούσαν στην επικοινωνία των μελών με την Αρχή, διακινούσαν χρηματικά ποσά και την εταιρική αλληλογραφία, είχαν επικοινωνία με τις άλλες εφορίες και μπορούσαν να αποφασίσουν ακόμη και την εκτέλεση κάποιου μέλους, εάν αυτό κρίνόταν απαραίτητο για λόγους ασφάλειας. Ως έφοροι αναλάμβαναν κάποια από τα τοπικά μέλη. Ωστόσο, η επιλογή τους γινόταν από τους αρχηγούς της Φιλικής Εταιρείας και όχι από τα μέλη της οικείας πόλης ή περιοχής. Συνεπώς, η ανάδειξη των εφόρων δεν γινόταν στη βάση τοπικών ισορροπιών, συσχετισμών δύναμης και φατριασμών. Η εξουσία τους ήταν δοτή, ανακλητή και ασκούσαν στο όνομα της Αρχής, η οποία διεύρυνε έτσι ακόμη περισσότερο την αναγνώρισή της ως πολιτικής αρχής του έθνους –κάτι που δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως αυτονόητο αλλά ως επίτευγμα της συνωμοτικής οργάνωσης, αφού η αναγνώρισή της συνιστούσε το κρίσιμότερο πολιτικό διακύβευμα στην ιστορία της Φιλικής Εταιρείας.

Αν εξετάσουμε τα κοινωνικά χαρακτηριστικά εκείνων που επιλέχθηκαν ως επικεφαλής των κατά τόπους εφοριών, θα εντοπίσουμε μια σημαντική διαφορά σε σχέση με τα πρόσωπα που είχαν επιλεγεί ως απόστολοι. Οι απόστολοι είτε ήταν «στρατιωτικοί» (παλιοί κλέφτες και μισθοφόροι στους ναπολεόντειους πολέμους, π.χ. ο Αναγνωσταράς, ο Χρυσοσπάθης, ο Δημητρόπουλος, ο Φαρμάκης) είτε προέρχονταν κοινωνικά από μεσαία και χαμηλά κοινωνικά στρώματα, όπως δηλαδή οι ιδρυτές και ο αρχικός πυρήνας μελών της Εταιρείας (π.χ. ο Αντ. Πελοπίδας, ο Αρ. Παππάς, ο Χρ. Λουριώτης, ο Δ. Ίπατρος). Αντιθέτως, μεταξύ των εφόρων γίνεται προσπάθεια να τοποθετηθούν σημαίνοντα πρόσωπα μιας πόλης/περιοχής, με όρους πλούτου, επιρροής και πρόσβασης στους μηχανισμούς διοίκησης. Η δυναμική αυτής της αλλαγής είναι εμφανέστερη στις εφορίες που (ανα)συγκροτήθηκαν την περίοδο της

αρχηγίας του Υψηλάντη.¹⁵ Έτσι, η τοποθέτηση κοτζαμπάσηδων και ιεραρχών ως εφόρων στην Πελοπόννησο δεν μπορεί να θεωρηθεί ασύμβατη με τις επιλογές που έγιναν αλλού, παρά τις διαφορές που μπορούμε να εντοπίσουμε στο κοινωνικό προφίλ των εφόρων. Σε όλες τις περιπτώσεις ζητούμενο ήταν να τοποθετηθούν πρόσωπα με κύρος και διασυνδέσεις σε τοπικό επίπεδο, ή/και με οικονομική επιφάνεια.

Η εφορία της Πελοποννήσου, της Πάτρας –όπως συχνά αναφέρεται στις πηγές–, δημιουργήθηκε το 1820 για τους ίδιους ακριβώς λόγους για τους οποίους φτιάχθηκαν και οι υπόλοιπες εφορίες. Υπάρχει, ωστόσο, μια πολύ σημαντική διαφορά: δεν δημιουργήθηκε εκ των άνω, δηλαδή με πρωτοβουλία της Αρχής, αλλά μετά από ενυπόγραφο αίτημα των τοπικών μελών, και συγκεκριμένα των πλέον επιφανών, των ισχυρών κοτζαμπάσηδων και ιεραρχών που είχαν ήδη μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία. Τον Μάρτιο του 1820 ζήτησαν εγγράφως από την (άγνωστη ακόμη σε αυτούς) Αρχή να δημιουργήσει ένα όργανο ελέγχου των τοπικών επαναστατικών πυρήνων και να αναθέσει τη διεύθυνσή του κατά προτίμηση σε κοινοτικούς και εκκλησιαστικούς παράγοντες. Οι προτάσεις τους διατυπώθηκαν πιθανότατα από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, φέρουν τον τίτλο *Στοχασμοί των Πελοποννησίων περί του καλού συστήματος και περιλαμβάνουν* οκτώ σημεία για την οργανωτική ανασυγκρότηση των τοπικών συνωμοτικών δικτύων, που δεν ήταν ασύμβατα με όσα είχαν ήδη εφαρμοστεί στις Ηγεμονίες, στη Ρωσία και αλλού, δηλαδή με το σύστημα των εφοριών.¹⁶ Οι προτάσεις τους μεταφέρθηκαν στην Οδησσό από τον Ιωάννη Παπαρρηγόπουλο, τον γραμματέα του ρωσικού προξενείου της Πάτρας και σημαντικό Φιλικό. Τον Αύγουστο του 1820 ο Παπαρρηγόπουλος συνάντησε τον Υψηλάντη, του παρέδωσε τα έγγραφα και επέστρεψε στην Πελοπόννησο το φθινόπωρο, πιθανότατα τον Οκτώβριο.¹⁷ Τότε πληροφορήθηκαν οι Πελοπον-

15. Βλ. ενδεικτικά τον κατάλογο σημαντικών κατά τόπους μελών, που συνέταξε για τον Υψηλάντη ο Αριστείδης Παππάς τον Σεπτέμβριο του 1820. Δημοσιεύεται στο Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α', ό.π., σ. 209. Τα περισσότερα από τα πρόσωπα αυτά επιλέχθηκαν από τον Υψηλάντη ως μέλη εφοριών, όπως φαίνεται από τα σχετικά έγγραφα που δημοσίευσε ο Ι. Φιλήμων [ό.π., σ. 362 κ.ε.].

16. Οι *Στοχασμοί των Πελοποννησίων* καθώς και η απάντηση του Αλ. Υψηλάντη δημοσιεύονται στο Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 336-345. Βλ. και Αμβρ. Φραντζής, *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Α', Αθήνα 1839, σ. 308-321. Επίσης, Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α', ό.π., σ. 342-343, όπου δημοσιεύεται η συνοδευτική των *Στοχασμών* επιστολή που μετέφερε ο Παπαρρηγόπουλος.

17. Από επιστολή του Παπαρρηγόπουλου προς τον Υψηλάντη, με ημερομηνία 28 Σεπτεμ-

νήσιοι ότι ο Υψηλάντης ήταν ο αρχηγός της Εταιρείας. Ενημερώθηκαν, επίσης, ότι ενέκρινε το αίτημά τους και όρισε τρεις κοτζαμπάσηδες και τρεις ιεράρχες ως εφόρους, με επικεφαλής τον Ιωάννη Βλασσόπουλο: τον πρόξενο της Ρωσίας στην Πάτρα και δύο εμπόρους ως ταμίες.

Έχει υποστηριχθεί, και παλαιότερα και πρόσφατα, ότι η πρωτοβουλία των Πελοποννησίων για την οργανωτική ανασυγκρότηση των τοπικών πυρήνων της Εταιρείας ήταν μια προσπάθεια να περιοριστεί η δυνατότητα των αρχηγών της Φιλικής Εταιρείας να ελέγχουν και να καθορίζουν τις επαναστατικές κινήσεις στην Πελοπόννησο.¹⁸ Θεωρείται δηλαδή κίνηση αμφισβήτησης της ηγεσίας, που αποδίδεται στον παραδοσιακό τοπικισμό των κοτζαμπάσηδων και στη σύστοιχη με αυτόν αδυναμία τους να δεσμευτούν πολιτικά και να υπαχθούν ιεραρχικά σε μια νεωτερικού τύπου εθνική οργάνωση. Έχει ενδιαφέρον ότι στις προσεγγίσεις αυτές η συγκρότηση της εφορίας της Πελοποννήσου δεν παρουσιάζεται ενταγμένη στο πλαίσιο της συνολικότερης οργανωτικής αναβάθμισης της Εταιρείας την περίοδο 1819-1820. Παρουσιάζεται μάλλον ως γεγονός ξεχωριστό και ερμηνεύεται ως κίνηση αντίδρασης των μοραϊτών κοτζαμπάσηδων απέναντι στη δυναμική ανάπτυξη των επαναστατικών δικτύων στην Πελοπόννησο και στην κυριαρχική θέση άλλων κοινωνικών ομάδων (έμποροι, οπλαρχηγοί) σε αυτά.¹⁹ Έτσι, το αίτημα των Πελοποννησίων και η αποδοχή του από τον Υψηλάντη ερμηνεύονται ως μια ιστορία πολιτικού εκβιασμού, διαπραγμάτευσης και επώδυνου για τη Φιλική Εταιρεία πολιτικού συμβιβασμού, εξαιτίας των εξουσιών που υποτίθεται ότι παραχωρήθηκαν στους κοτζαμπάσηδες και τους αρχιερείς.

Ωστόσο, μελετώντας τα δύο κείμενα και συγκρίνοντάς τα με όσα γνωρίζουμε γενικά για τη λειτουργία των εφοριών,²⁰ διαπιστώνουμε ότι οι αρμοδιότητες των εφόρων της Πελοποννήσου ήταν παρόμοιες με εκείνες των άλλων περιοχών. Δεν τους εκχωρήθηκαν δηλαδή ιδιαίτερες ή επιπλέον εξουσίες, οι οποίες θα δικαιολογούσαν την άποψη περί επώδυνης διαπραγμάτευσης της

βρίου 1820, φαίνεται ότι η επιστροφή του στην Πελοπόννησο έγινε μετά τις αρχές Οκτωβρίου. Η επιστολή δημοσιεύεται στο Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α', ό.π., σ. 345-346.

18. G. Frangos, *The Philike Etairia*, ό.π., σ. 163-165· D. Kostantaras, «Christian Elites», ό.π., σ. 641-644· Αθ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*, Αθήνα: Ηρόδοτος 2005, σ. 273-279.

19. Στην κατεύθυνση αυτή βλ. και Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 5, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 314-315.

20. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 236 κ.ε., 329· του ίδιου, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α', ό.π., σ. 38 και 186 κ.ε.

Εταιρείας με τις τοπικές ηγετικές ομάδες. Εξάλλου, η ιεραρχική σχέση της Αρχής με την εφορία της Πελοποννήσου επισημαίνεται με σαφήνεια στην απαντητική επιστολή του Υψηλάντη («Οι Κ.Κ. Έφοροι θέλουν υπακούει καθ' όλα εις τας διαταγάς τού παρὰ της Βουλής και των Αρχόντων διορισθέντος Γενικού Εφόρου της Εταιρείας»). Αλλά και στην επιστολή των Πελοποννησίων η εξουσία της Αρχής επί της τοπικής εφορίας δεν αμφισβητείται σε κανένα σημείο. Όπως σημειώνουν: «[οι έφοροι θα πρέπει] να συνυπακούωνται μετ' αυτής [της Αρχής], οδηγούμενοι εις τα γενικώτερα και οδηγούντες εν μέρει, όσα αρμόδια εις την ενταύθα τοπικήν κατάστασιν». Κοντολογίς, η ιεραρχική σχέση του εθνικού με το τοπικό ή του γενικού με το μερικό, για να χρησιμοποιήσω την ορολογία των εγγράφων, διατυπώνεται με ξεκάθαρο τρόπο.

Τα δύο κείμενα δεν συνιστούν, λοιπόν, μαρτυρία μιας επώδυνης διαπραγματεύσεως προς όφελος του παραδοσιακού τοπικιστικού πνεύματος των κοτζαμπάσηδων. Αντιθέτως, μαρτυρούν για την προϊούσα ενσωμάτωσή τους σε μοντέρνες πολιτικές δομές, δίκτυα και σχέσεις εξουσίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ στην επιστολή τους οι κοτζαμπάσηδες υποδεικνύουν να τοποθετηθούν ως έφοροι «τινές των προεσσοτέρων εν Πελοποννήσω Αδελφών», δεν διεκδικούν να επιλέξουν οι ίδιοι τα πρόσωπα. Η επιλογή δηλώνεται ότι ανήκει στην Αρχή της Φιλικής Εταιρείας («τινές των προεσσοτέρων εν Πελοποννήσω Αδελφών, ους αν εγκρίνη το οξύδερκές όμμα της Αρχής»). Εξάλλου, στο δεύτερο από τα οκτώ σημεία των *Στοχασμών* οι κοινοτικοί και εκκλησιαστικοί παράγοντες ζητούσαν από την Αρχή να «προσταχθώσιν» όλοι οι Φιλικοί της Πελοποννήσου να υπακούουν στις εντολές των εφόρων. Τόνιζαν, επίσης, ότι τα έγγραφα με τις προσταγές θα έπρεπε να φέρουν τα σημεία και τη σφραγίδα της Αρχής.²¹ Με άλλα λόγια, οι τοπικές αρχηγείες αναγνώριζαν ότι η πηγή νομιμοποίησης της εξουσίας που θα ασκούσαν ως μέλη της εφορίας, ήταν η ηγεσία της Εταιρείας και όχι η οικονομική δύναμη που διέθεταν, και η τοπική κοινωνικοπολιτική επιρροή τους. Με τον τρόπο αυτό αποδέχονταν τους επικεφαλής της συνωμοτικής οργάνωσης ως πολιτική αρχή του έθνους.

Συμπερασματικά, οι διεργασίες που οδήγησαν στη συγκρότηση της εφορίας της Πελοποννήσου όχι μόνο δεν συνιστούν αμφισβήτηση και υπονόμηση της Αρχής εκ μέρους των τοπικών ηγετικών ομάδων, αλλά, αντιθέτως, μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι επιβεβαιώνουν, ανατροφοδοτούν και ενδυναμώνουν την ενσωμάτωσή τους στα ιεραρχημένα και υπερτοπικά δίκτυα μιας

21. Τέτοιου είδους επιστολές στάλθηκαν πράγματι από τον Υψηλάντη, όπως φαίνεται από εκείνες που δημοσίευσε (ολόκληρες, αποσπασματικά ή σε περίληψη) ο Ι. Φιλίμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α', ό.π., σ. 349-354.

νεωτερικού τύπου επαναστατικής οργάνωσης, όπως ήταν η Φιλική Εταιρεία. Αυτή η διαπίστωση μας επιτρέπει να εξηγήσουμε τον μεγάλο βαθμό πολιτικής υπακοής, δηλαδή νομιμοφροσύνης, που επέδειξαν οι κοτζαμπάσηδες και οι ιεράρχες της Πελοποννήσου προς την Αρχή της Φιλικής Εταιρείας στο αμέσως επόμενο κρίσιμο διάστημα, δηλαδή στους λίγους εναπομείναντες μήνες έως την έναρξη της επανάστασης.

Χαρακτηριστική της νομιμοφροσύνης τους προς την Εταιρεία είναι η υποδοχή από μέρους τους των αποφάσεων του Υψηλάντη για την τοπική εφορία. Για παράδειγμα, η επιλογή των εφόρων δυσaráεστησε ορισμένους κοτζαμπάσηδες, όπως την οικογένεια Περρουκά,²² που προσδοκούσαν ηγετικούς ρόλους στη διεύθυνση των τοπικών εταιρικών ζητημάτων, αλλά τελικά δεν επιλέχθηκαν ως μέλη της εφορίας και είδαν στη θέση αυτή να τοποθετούνται ανταγωνιστές τους. Ωστόσο, αυτές οι δυσaráεσκείες δεν οδήγησαν τελικά σε ρήξη με την τοπική εφορία, σε αποχώρηση από τη Φιλική Εταιρεία ή ακόμη και σε κατάδοση της συνωμοσίας στις τοπικές οθωμανικές αρχές. Οι ανταγωνισμοί μεταξύ των κοτζαμπάσηδων, που αναπτύσσονται στο πλαίσιο των μηχανισμών της οθωμανικής διοίκησης της Πελοποννήσου και καθορίζονται από δικτυώσεις και διασυνδέσεις με οθωμανικά κέντρα επιρροής στην Κωνσταντινούπολη, φαίνεται πράγματι να μεταφέρονται και στο εσωτερικό των τοπικών επαναστατικών δικτύων και να επηρεάζουν τη λειτουργία τους.²³ Δεν φαίνεται, ωστόσο, να αποδυναμώνουν την προσήλωση των κοτζαμπάσηδων στους σκοπούς της επανάστασης, δηλαδή την πολιτική δέσμευση που είχαν αναλάβει κατά τη μύησή τους στην Εταιρεία. Θα μπορούσαμε, μάλιστα, να υποστηρίξουμε ότι ο ανταγωνισμός των κοτζαμπάσηδων για την κατάληψη εξουσιαστικών θέσεων στις ιεραρχικές δομές της επαναστατικής οργάνωσης (μέλος εφορίας) συνιστά μαρτυρία της αξίας που αποδίδουν στη συμμετοχή τους στην επαναστατική οργάνωση και επιβεβαιώνει την προϊούσα ενσωμάτωσή τους στις τάξεις του ελληνικού εθνικού κινήματος.

Η σημαντικότερη όμως έκφραση της νομιμοφροσύνης που επέδειξαν οι

22. Για τη δυσaráεσκεια των Περρουκαίων βλ. ενδεικτικά Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 346.

23. Για την αρνητική επίδραση των φατριαστικών ανταγωνισμών στη λειτουργία των τοπικών επαναστατικών δικτύων είναι ενδεικτικό το παρακάτω απόσπασμα από την προαναφερθείσα επιστολή του Παπαρηγόπουλου: «Εδώ [Κωνσταντινούπολη] εστάθηκα μόνον, διά να ημπορέσω να αγαπήσω μερικούς πρωτίστους του Μωρέως οπού είναι εδώ, εκ των οποίων την αγαπήν συνίσταται και εκείνη των άλλων εις Μωρέαν». Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', ό.π., σ. 230.

κοτζαμπάσηδες και οι αρχιερείς προς την ηγεσία της Φιλικής Εταιρείας, είναι ότι αποδέχθηκαν τις αποφάσεις-εντολές της για την έναρξη της ελληνικής επανάστασης και τελικά τις υλοποίησαν. Η περίφημη «μυστικοσυνέλευση» της Βοστίτσας, που έγινε τις τελευταίες ημέρες του Ιανουαρίου του 1821, ήταν μια διευρυμένη σύσκεψη των μελών της εφορίας με τον απεσταλμένο του Ύψηλάντη, τον Γρηγόριο Δικαίο, γνωστό στην Πελοπόννησο ως Παπαφλέσσα.²⁴ Αποστολή του Δικαίου ήταν να καθοδηγήσει την εφορία ως προς τις στρατιωτικές και άλλες προετοιμασίες που έπρεπε να γίνουν, έως την επικείμενη άφιξη του «Καλού» και την έναρξη της επανάστασης.

Η θέση που διαπερνά μεγάλο μέρος της ιστοριογραφίας μας από τις απαρχές της έως σήμερα, και στην οποία συγκλίνουν ιστορικοί διαφορετικών ιστοριογραφικών σχολών, είναι ότι στη Βοστίτσα διερρήχθησαν οι σχέσεις των κοτζαμπάσηδων και των αρχιερέων με τον Δικαίο και ότι έκτοτε τα δύο μέρη κινήθηκαν ξεχωριστά, χωρίς συντονισμό και επικοινωνία, ή ακόμη και εχθρικά μεταξύ τους.²⁵ Έτσι όμως η επανάσταση μοιάζει να ξέσπασε σχεδόν συμπτωματικά και όχι στη βάση ενός προκαθορισμένου σχεδίου,²⁶ η εφαρμογή του οποίου καλούσε τα μέλη της Εταιρείας, ιδίως τα ηγετικά, σε ενέργειες υψηλού ρίσκου και μεγάλης συνωμοτικότητας: μετακινήσεις και μυστικές συσκέψεις, συγκέντρωση χρημάτων, μεταφορά και αποθήκευση στρατιωτικού υλικού, οργάνωση ένοπλων ομάδων, πολλαπλασιασμό της διακινούμενης αλληλογραφίας κ.ά. Όλα αυτά απαιτούσαν την κινητοποίηση των τοπικών επαναστατικών

24. Τα μέλη της εφορίας γνώριζαν ήδη τις αποφάσεις του Ισμαηλίου από τις επιστολές που τους προώθησε ο Δικαίος στα τέλη Δεκεμβρίου 1820, ενώ ακόμη βρισκόταν στις Σπέτσες. Βλ. ενδεικτικά επιστολή του Πανούτσου Νοταρά προς τον Π. Π. Γερμανό και άλλους, στις 14 Ιανουαρίου 1821, που αφορά την επικείμενη συνέλευση στη Βοστίτσα, και στην οποία χαρακτηρίζει τον Ύψηλάντη «ερχόμενον Έκλαμπρον», φράση που φανερώνει γνώση του επαναστατικού σχεδίου. Δημοσιεύεται στο Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 355-357.

25. Ενδεικτικά μόνο να σημειώσουμε ότι στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* [τ. ΙΒ', Αθήνα 1975, σ. 79] της Εκδοτικής Αθηνών αναφέρεται ότι ο Δικαίος αποχώρησε «πικραμένος και εξοργισμένος, αφού προηγουμένως φοβέρισε τους προύχοντες». Από αυτόν τον κοινό ιστοριογραφικό τόπο αποστασιοποιείται ο Β. Παναγιωτόπουλος, «Η έναρξη του αγώνα της ανεξαρτησίας στην Πελοπόννησο», ό.π., σ. 454.

26. Είναι χαρακτηριστική η διατύπωση: «Η έκρηξη του αγώνα σε καμιά περίπτωση δεν αποτέλεσε μια καλά οργανωμένη και συντονισμένη προσπάθεια», Ν. Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 108. Επίσης: «Η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης έναν χρόνο αργότερα ήταν το αποτέλεσμα σειράς παρεξηγήσεων, αδεξιότητων και αφρόνων ενεργειών». Θ. Βερέμης - Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Καστανιώτη 2006, σ. 194.

πυρήνων στις διάφορες επαρχίες, τον συντονισμό τους από την εφορία και τη συνεργασία των αρχιερέων και των κοτζαμπάσηδων, όπως και των μανιατών αρχηγών, με τον Δικαίο. Η οργανωτική ετοιμότητα που εμφανίζουν οι επαρχίες της Πελοποννήσου το τρίτο δεκαήμερο του Μαρτίου, όταν εξεγείρονται συντονισμένα μέσα σε λίγες μόνο ημέρες, δεν θα μπορούσε να είχε επιτευχθεί αν η συνέλευση της Βοστίτσας είχε οδηγήσει σε απόρριψη του επαναστατικού σχεδίου της Φιλικής Εταιρείας και σε ρήξη με τον απεσταλμένο-πρόδρομο του Υψηλάντη.

Ο κοινός ιστοριογραφικός τόπος που θέλει τον Δικαίο να είναι μετά τη Βοστίτσα απομονωμένος, αν όχι και καταδιωκόμενος, από τους ισχυρούς κοινοτικούς και εκκλησιαστικούς παράγοντες και να προετοιμάζει ανεξάρτητα από αυτούς την επανάσταση, στηρίζεται σε επιλεκτική χρήση μεταγενέστερων πηγών, κυρίως απομνημονευμάτων και βιογραφιών (π.χ. Φωτάκος, Φραντζής, Π. Π. Γερμανός). Επίσης, ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται σε μία επιστολή με ημερομηνία 29 Ιανουαρίου 1821, που υπογράφεται από κοτζαμπάσηδες και ιεράρχες στη Βοστίτσα και απευθύνεται προς Φιλικούς της Ύδρας και των Σπετσών.²⁷ Η επιστολή αναφέρει ότι ο κομιστής της, ο προεστός Σπυρίδων Χαραλάμπους, θα ενημέρωνε προφορικά τους νησιώτες Φιλικούς για τις συζητήσεις στη Βοστίτσα. Η αποστολή του Χαραλάμπους θεωρείται υπονομευτική των σχεδίων του Δικαίου, επειδή υποτίθεται ότι γνωστοποιούσε την αρνητική τοποθέτηση των Πελοποννησίων στα σχέδια αυτά. Ένα έγγραφο, ωστόσο, που, αν και δημοσιεύθηκε το 1902, έχει εντελώς αγνοηθεί ιστοριογραφικά, φανερώνει ότι η αποστολή του Χαραλάμπους έγινε με τη σύμφωνη γνώμη του Δικαίου μετά το τέλος της συνέλευσης.²⁸ Πρόκειται για επιστολή του Δικαίου προς τον Ιάκωβο Τομπάζη, δραστήριο Φιλικό της Ύδρας και μέλος της τοπικής εφορίας. Η επιστολή γράφτηκε στη Βοστίτσα στις 31 Ιανουαρίου 1821 και έχει παρόμοιο περιεχόμενο με την προαναφερθείσα επιστολή της 29ης Ιανουαρίου: συστήνει τον Σπ. Χαραλάμπους στους υδραίους φιλικούς και τους καλεί να εμπιστευτούν τα λεγόμενά του σχετικά με τις αποφάσεις της συνέλευσης της Βοστίτσας.

Η επιλογή κοινού απεσταλμένου και η εμπιστοσύνη με την οποία τον συστήνει ο Δικαίος («Λοιπόν θεωρήσατε τους λόγους του ως εκ στόματος της

27. Δημοσιεύεται στο Π. Ομηρίδης, *Συνοπτική ιστορία των τριών ναυτικών νήσων [...]*, Ναύπλιο 1831, σ. viii. Βλ. και Ι. Φιλίμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Γ', Αθήνα 1860, σ. 403.

28. Δημοσιεύεται στο: Ι. Τομπάζης, *Αδελφοί Ιάκωβος και Μανώλης Τομπάζης. Συμβολή εις την Ιστορίαν της Εθνικής Παλιγγενεσίας*, Αθήνα 1902, σ. 30-31.

ενταύθα αδελφότητα, κοινολογείτε τα ιδικά σας ελευθέρως μη λείποντες να γράφετε προς αυτούς και ημάς τα αυτού διατρέχοντα») δείχνουν ότι στη συνέντευξη της Βοστίτσας, παρά τις έντονες διαφωνίες και τις σκληρές εκφράσεις που ανταλλάχθηκαν, δεν διαρρήχθηκαν οι σχέσεις και, συνεπώς, δεν σταμάτησε η επικοινωνία και πολύ περισσότερο η συνεργασία του απεσταλμένου του Υψηλάντη με τους κοτζαμπάσηδες και τους αρχιερείς. Και καθώς ο Δικαίος δεν θα μπορούσε να συμφωνήσει σε μικρές ή μεγάλες αλλαγές του επαναστατικού σχεδίου, η συμφωνία –που θεωρώ ότι επιτεύχθηκε στη Βοστίτσα– περιελάμβανε υποχρεωτικά την αποδοχή των αποφάσεων του Ισμαηλίου εκ μέρους των κοτζαμπάσηδων και των αρχιερέων: δηλαδή την έναρξη της επανάστασης με την άφιξη του Αλ. Υψηλάντη στη Μάνη. Στη Βοστίτσα, λοιπόν, δεν εκφράστηκαν μόνο αντιρρήσεις και δισταγμοί. Εκφράστηκε, επίσης –και αυτό είναι το σημαντικότερο–, η πολιτική δέσμευση των τοπικών ηγετικών ομάδων στο εθνικό κίνημα και η αφοσίωσή τους στην ηγεσία του, παρά τις πολύ έντονες διαφωνίες για την ορθότητα του επαναστατικού σχεδίου.

Μελετώντας συστηματικά τις διεργασίες συγκρότησης της εφορίας της Πελοποννήσου και συνολικότερα τη συμμετοχή των τοπικών ηγετικών ομάδων στη Φιλική Εταιρεία, διαπιστώνουμε σημαντικές ανατροπές σε πολλές ιστοριογραφικές βεβαιότητες που αφορούν τελικά το πολιτικό τους φρόνημα και τον βαθμό ή το είδος της επαναστατικότητάς τους. Η ενσωμάτωσή τους στις δομές και τις σχέσεις εξουσίας μιας σύγχρονης επαναστατικής οργάνωσης και η σταθερή πολιτική δέσμευσή τους στο εταιρικό σχέδιο μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι ο κόσμος των επαρχιακών ηγετικών ομάδων της Πελοποννήσου δεν ήταν τόσο ερμητικά κλειστός εντός της Παράδοσης όσο έχει υποστηριχθεί, ούτε τόσο εξ ορισμού ασύμβατος με τις ιδέες και τις πρακτικές του ελληνικού εθνικού κινήματος.